

ҒТАХА 03.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202440106>

Мәден Асылбек Төреханұлы*¹

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34, assylbek_maden@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4498-8105

Төкешов Нұрлан Біржанұлы²

Тарих ғылымдарының магистранты, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34, nur.121646@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-5719-0382

**1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРІНДЕГІ
БОСҚЫНШЫЛЫҚТЫҢ ТАРИХЫ**

Аңдатпа. Бұл мақала Ақтөбе өңіріндегі 1930 жылдардың басындағы босқыншылықтың тарихын зерделеуге арналған. 30-жылдардың басындағы қазақ халқының босқыншылығы отандық тарихтағы өзекті мәселелердің бірі. Қазақ халқының босқыншылығы кеңес үкіметі жүргізген саяси-шаруашылық науқандардың, соның нәтижесіндегі ашаршылықтың тікелей салдары болды. Мақаланың мақсаты осы өңірдегі босқыншылықтың жүру барысын зерттеу, сол қасіретті жылдардың өлке тарихындағы алатын орны мен маңызына тарихи баға беру. Мақала аясындағы зерттеу нәтижесінде Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықтың себептері, жүру барысы, ауқымы, кезеңдік ерекшеліктері, босқындардың саны, көші-қон бағыттары, үкімет органдарының ашаршылық пен босқыншылыққа көзқарастары, қабылдаған іс-шаралары, оның нәтижелері анықталды.

Мақала ұлттық көзқарас тұрғысынан тарихилық, объективтілік принциптерді басшылыққа ала отырып жазылды. Қазақтардың босқыншылығының себептерін, жүру барысын, кезеңдік ерекшеліктерін зерттеу барысында проблемалық-хронологиялық әдіс басшылыққа алынды. Сол сияқты зерттеу барысында тарих ғылымындағы жалпылау, талдау, салыстырмалы-тарихи, тарихи-генетикалық, ретроспективтік, статистикалық әдістер қолданылды. Ол әдістер арқылы босқыншылықтың пайда болу себептерін, басталу, шарықтау және аяқталу мерзімдерін, оның ауқымын, босқындар санын, үкімет органдарының ұстанымдары мен саясатын анықтадық. Зерттеу нәтижесінде алынған қорытындылар маңызды болып табылады, оларды өлке тарихын оқытуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер. Ақтөбе, кеңестік саясат, көшпелілер, ашаршылық, босқын, ауа көшу.

Кіріспе. 1930 жылдардың басы қазақ халқы үшін ең ауыр әрі қайғылы кезеңдердің бірі болды. Кеңес үкіметінің жоспарлы экономика саясаты мен қоғамды түбегейлі өзгертуге бағытталған шаралары қазақ халқының өмір салтын, шаруашылығын және мәдениетін түбірімен өзгертіп жіберді. Әсіресе күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру науқандары және қазақ шаруаларының мал-мүлкін жаппай тәркілеу шараларының салдарынан қазақ халқы ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығынан айырылды. Бұл науқандар халықтың негізгі күнкөріс көзін жойып, ауыл шаруашылығын күйзеліске ұшыратты. Ұжымдастыру саясаты малды ортақ меншікке өткізуге мәжбүрледі, сонымен қатар астық пен ет дайындау жоспарлары қазақ халқын малынан толықтай айырды. Малынан айырылған халық азық-түлік

тапшылығына ұшырап, елді ашаршылық жайлады. Кеңес үкіметінің қатал саясаты мен әкімшілік аппаратының асыра сілтеушілігі жағдайды одан әрі ушықтырды.

Осындай күрделі жағдай еліміздің барлық өңірлерін шарпыды. Ақтөбе өңірі де одан тыс қалмады. Аштыққа ұрынған халық аман қалу үшін жан сауғалап, туған жерін тастап, басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. Ақтөбе өңірінің халқы көршілес Ресей аймақтарына, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркіменстан және еліміздің өзге өңірлеріне босып кетті. Босқында жолда жол азабын тартып, аштықтан, аурудан, суықтан шығынға ұшырады. Босқындарды бөтен жерде де қиыншылықтар күтіп тұрды: олар көп жағдайда аштық, жұмыссыздық және тұрмыстық ауыртпашылықтарға тап болды. Кейбірі шекара асып үлгерсе де, жаңа қоныстарында жат жерліктер ретінде қуғын-сүргінге ұшырады.

Жергілікті архив құжаттарын саралау Ақтөбе өңірінде де босқыншылықтың ауқымының айтарлықтай болғандығын айғақтайды. Халықтың ауа көшулеріне кеңестік саяси-шаруашылық науқандар, соның нәтижесіндегі ашаршылық, жергілікті билік органдарының асыра сілтеушіліктері себеп болды. Халықтың ауа көшулерінің стихиялы болуымен қатар, ауыл белсенділерінің, яғни байлар, ауыл ақсақалдары, дін қайраткерлерінің ұйымдастыруымен бір жағынан кеңестік саясатқа қарсылық ретінде әдейі жасалғандығын да мойындауымыз керек. Бұл қазақ қоғамында бұрын бар дәстүр. Дегенмен, халықтың көпшілігі жан бағу үшін, амалсыздан көшіп кетуге мәжбүр болды. Жағдайды екінші жағынан кеңес үкіметінің аштық пен босқыншылыққа деген көзқарасы мен саяси ұстанымы ушықтырды. Кеңестік билік ашаршылықты, оның салдарын бірден мойындай қоймады, одан саяси астар іздеді. Оны партия мен үкімет органдарының қабылдаған шараларынан айқын көруге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми мақалаға арқау болып отырған тақырып тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ғана зерттеле бастады. Оған дейін, кеңестік кезеңде бұл мәселе жабық тақырыптардың бірі болды. Қазақ тарихшыларының ішінен бірінші болып осы тақырып бойынша жабық архивтердегі «күпия», «аса күпия» құжаттармен жұмыс жасаған тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбеков болды. Т.Омарбековтың осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1997 жылы оның «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты монографиясы жарық көрді. Кейінгі жылдары аталмыш тақырыпты профессордың шәкірттері жалғастырды. Сонымен қатар, тарих ғылымдарының докторы, академик М.Қойгелдиев аталмыш мәселенің теориялық-методологиялық тұрғыдан жасақталуына өлшеусіз үлес қосты. Ғалым кеңестік саясаттың қазақ қоғамына тигізген зардаптарын зерттеп, ашаршылық пен қуғын-сүргін тарихын жан-жақты талдайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К.Тоқаевтың жарлығымен «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның» құрылып, оның 2021-2023 жылдар аралығында жұмыс жасауы аталмыш тақырыптың жаңа серпінмен зерттелуіне жол ашты. Мемлекеттік комиссияның жұмысы барысында босқыншылық тақырыбы арнайы бағыт ретінде зерттелді. Әсіресе, өңірлерде босқыншылықтың жүру барысына қатысты көптеген деректер ашылып, ғылыми айналымға түсті. Осы аралықта тарихшылар босқыншылық тақырыбына қатысты ғылыми жобаларды жүзеге асырып, ғылыми мақалалар жазылды. Дегенмен, біз босқыншылықтың өңірлік ерекшеліктерін айқындап, оның нақты өңірге тигізген зардаптарын анықтауды қолдаймыз.

Мақаланы жазудың негізгі материалдары ретінде жергілікті Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивтің құжаттары пайдаланылды. Атап айтқанда, бұрынғы партиялық архив болған 13-қордың 1-ші тізбесінің 19, 315, 329, 339, 341-ші істерінің, 2-ші тізбесінің 458-ші ісінің құжаттары зерттелді. Оларда БМСБ (ОГПУ) Ақтөбе облыстық бөлімінің аса күпия арнайы хабарламалары, жекелеген аудандардың әлеуметтік-экономикалық

дамуының көрсеткіштері туралы есептер жинақталған. Дегенмен, архив қорында тақырыпқа қатысты көптеген құжаттардың өз кезегін күтіп жатқандығы сөзсіз.

1930 жылдар басындағы Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықты зерттеуде бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Салыстырмалы талдау әдістері арқылы архив құжаттары сараланып, олардың маңыздылығы айқындалды. Проблемалық-хронологиялық әдіс босқыншылықтың себептері мен кезеңдерін жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс арқылы Ақтөбе өңіріндегі аудандардағы босқыншылықтың жүру барысы салыстырылды. Тарихи-генетикалық әдіс оқиғалардың түпкі себептерін анықтауға көмектесті. Статистикалық әдіс демографиялық шығындар мен көші-қон ауқымын сандық тұрғыдан бағамдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) өкілетті өкілдігінің 1931 жылдың 1-желтоқсанында Қазақ өлкелік партия комитетіне берген мәліметі бойынша Қазақстанда көшіп кету әрекеттері 1930 жылдың көктемінен басталған. Сол мәліметке сәйкес 1930 жылы 34 977 қожалық, ал 1931 жылы толық емес мәліметтер бойынша 45 000 шаруашылық көшіп кеткен [1, 257 б.]. Бұл мәліметтердің тек республикадан тыс көшіп кеткендерді ғана емес, сондай-ақ еліміз ішінде бір өңірден екінші өңірге босып кетуге мәжбүр болғандар санын да қамтитындығын атап өткен жөн.

Кеңес үкіметінің қайшылыққа толы науқаншылық саясаты Ақтөбе өңірінің халқына да ауыр зардаптарын тигізді. Жергілікті халықтың кейбір бөлігі үкімет саясатына қарсылық ретінде тұрғылықты жерінен басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. Халықтың босқыншылығы екі бағытта жүрді, яғни, республикадан тыс аймақтарға және республика аумағындағы өзге өңірлерге бағытталды. Жергілікті архив құжаттары халық босқыншылығының республикадан тыс аймақтар ішінен көршілес Ресейдің Ақтөбе облысымен шекаралас аймақтарына, Өзбекстанға, оның құрамындағы Қарақалпақстанға, Түркіменстанға бағытталғандығын көрсетеді.

Осы архив құжаттары Ақтөбе өңірінде де халықтың ауа көшуі 1930 жылы басталғандығын айғақтайды. Мәселен, 1930 жылдың 26-желтоқсанына тиісілі аса құпия арнайы хабарламада Ақтөбе округіне қарасты Шыңғырлау ауданынан осы жылдың күз айларында 151 шаруашылықтың көшіп кеткендігі, оның ішінде 17-сі бай, 8-і орташа, 22-сі кедейлер шаруашылықтары екендігі, қалған 104-інің әлеуметтік жағдайының анықталмағандығы жазылған. Темір ауданынан 461 шаруашылық көшіп кетеді. Оның 367-сі кедей, 75-сі – орташа, 19-ы – бай шаруашылықтары болды. Ойыл ауданы бойынша аталмыш құжатта №№10, 11, 13, 14, 19, 21, 22, 23, 41 ауыл қазақтарының көшіп кеткендігі айтылады. Соның ішінде №№ 19, 21, 22 және 23 ауыл тұрғындары түгелімен көшіп кеткен. №19 ауылдан кеткен 29 шаруашылықтың көшін Ерманов деген кісі басқарады. Осы Ойыл ауданына қатысты мәліметте бай, молда, бұрынғы сот, атқамінер, банды ретінде бірнеше ондаған адамның аты-жөні аталады. Аудан халқының көші Башқұртстан, Қаспий маңы, Илецк, Маңғыстау аудандарына, Түркіменстанға бағыт алды. Ауданда желтоқсан айының өзінде босқыншылық жалғасқан. Байлардың малдарын сатып жатқандығы жазылады.

Табын ауданы бойынша арнайы хабарламада №17 және №23 ауылдардың Түркіменстанға көшіп кеткен бірнеше байларының аты-жөндері аталады. Олармен бірге орташалар мен кедейлер де кеткен. Аталмыш құжатта қазақтардың көшіп кетуінің негізгі себептері ретінде салық төлеуден жалтару, малын үкіметке өткізуден бас тарту, азық-түлік іздеу көрсетіледі. Жергілікті билік көшіп кетушілерге тосқауыл қоюға тырысты. Мысалы, Темір ауданының атқарушы комитеті ауылдық кеңестерге босқындарды ауылдан шығармай, ұстау жөнінде пәрмен берді [2, 146-147 pp.].

1931 жылы Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықтың ауқымы ұлғайды. Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының 1931 жылдың он айына қатысты мәліметтері бойынша Ақтөбе өңірінің Табын ауданынан үкіметке қарсы қарулы баскөтерулермен байланысты басқа аймақтарға, оның ішінде, негізінен Түркіменстан мен Қарақалпақстанға 6 000 шаруашылық көшіп кеткен. Кейінгі уақытта Қарақалпақстанға көшіп кеткен 300-дей шаруашылықты қосқанда, барлығы 6 300 шаруашылық көшіп кетеді.

Темір ауданында босқыншылық қыс айларында байқалған. Оның да себебі күштеп жүргізілген шаруашылық-саяси науқандар болды. Бұл өлкеден Шалқар және Ақтөбе аудандарына шамамен 150 шаруашылық көшіп кеткен.

Табын ауданындағы қарулы баскөтерулер кезінде Ойыл ауданының оңтүстік бөлігіндегі ауылдардың халқы Қарақалпақстан мен Түркіменстанға көшіп кетеді. Олардың саны жөнінде мәлімет жоқ. Ойыл ауданының батыс бөлігінен босқыншылық бұрынғы Орал округі мен Орынбор қаласына (Орынбор ауданы) бағыт алған. Кезінде Ақтөбе округінің құрамында болған Ақбұлақ ауданының халқы да көршілес Ресей аймақтарына көшуге мәжбүр болды. 1931 жылдың қазан айына тиесілі мәлімет бойынша Ақбұлақ ауданынан Орынбор, Орск және Башқұртстанға шамамен 200 шаруашылық көшіп кеткен. Осы аймақтарға Ақтөбе округіне қараған Шыңғырлау ауданының халқы да көшті. 1931 жылдың жазында Шыңғырлау ауданынан Соль-Илецк, Илецк және Башқұртстанға шамамен 2 000 шаруашылық өтіп кеткен.

Ақтөбе ауданынан аталған жылдың жаз айларында Шалқар, Темір, Орынбор және негізінен Орск ауданына шамамен 550 шаруашылық көшіп кетеді. Ал Қобда ауданы бойынша 1932 жылдың 1-қаңтарына дейінгі кезеңде 1344 шаруашылық көшіп кеткен.

Жалпы Ақтөбе өңірінен 1931 жылдың жазында тиісті органдардың есебі бойынша 10 000 шаруашылық көшіп кеткен, бірақ бұл сандарды нақты мәлімет деп айта алмаймыз. Аталған 10 000 шаруашылыққа халықтың еуропалық бөлігінің кірмегендігін атап өткен жөн [3, 70-71 pp.]. Жергілікті билік органдары да бұл санның нақты емес екендігін мойындайды. Өйткені, қазақ ауылдары мен халықтың еуропалық бөлігінде тұрғындардың ауа көшулері мен қашуы 1931 жыл бойы жалғасқан.

Тиісті органдардың мәліметтерінде көшіп кеткен шаруашылықтардың шоғырлану аймақтары көрсетілген. Оның бірі – Орта Еділ аймағы, оның ішінде, Илецк, Соль-Илецк, Орынбор, Орск, Бөрте болысының 1, 3, 9-шы ауылдары және Башқұртстан аумақтары. Көшіп кетушілердің екінші шоғырлану аймағы – Орта Азия мен Қарақалпақстан аумақтары болды. Атап айтқанда босқындар Көне Үргеніш, Қоңырат, Қожелі, Түркіменстанның Красноводск, Қарабұғаз шығанағына қоныстанды. Бұлардан басқа Орынбор маңында, Орск және Бөрте аумақтарында Орал, Жымпиты және Тайпақ аудандарынан шыққан шамамен 500-600 шаруашылықты құраған босқындар тұрып жатты. Осы қызметтік жазбада халық 50-70-100 шаруашылықтан топтасқан, әрбір топты жеке-жеке «кеңес үкіметіне қарсы контрреволюциялық элементтер», яғни байлар, ақсақалдар, бұрынғы алашордалықтар басқарады деп келтірілген [3, 71-72 pp.]. Бұның өзі кеңес үкіметінің қазақ босқындарына деген саяси көзқарасын нақты көрсетеді.

Ақтөбе өңіріндегі қазақ шаруаларының босқыншылығы 1932 жылы да жалғасты. Осындай жағдайда кеңес үкіметі, жергілікті атқарушы билік органдары тұрғылықты мекендерін тастап, жан-жаққа босуға мәжбүр болған қазақ шаруаларын кері қайтару, олардың әлеуметтік мәселелерін шешуге бағытталған шараларды қабылдауға мәжбүр болды. БКП (б) Ақтөбе облыстық комитетінің 1932 жылдың 7-наурызында өткен бюро мәжілісінде қайтарылған кедей-орташалар қожалықтарына көмек беру жөніндегі өлкелік комитеттің 1932 жылдың 23-ақпанындағы қаулысы негізінде Еділ өзенінің орта бойына, Башқұртстанға, Орал облысына кеткен қазақтарды кері қайтару жұмыстары

ұйымдастырылып, сол жақтарға, атап айтқанда, Самараға – Меңдібаев, Уфа мен Свердловскиге Орынбаев жіберіледі. Кері қайтарылған шаруашылықтарды азық-түлікпен, тұқымдық дақылдармен қамтамасыз ету, салық төлеуді кейінгі шегеру шаралары қабылданды [4, 36 п.]. Көршілес аймақтарға жіберілген арнайы өкілдерге көшіп кеткен халықты райынан қайтарып, тұрғылықты жеріне қайтуға көндіру міндеті жүктелді.

Ақтөбе облысынан босқындар қоныс тепкен аймақтарға жіберілген арнайы өкілдер сондағы қазақ шаруаларының жағдайын көзімен көрді. Көптеген шаруашылықтардың жағдайы өте ауыр болды, оларға азық-түлік жетіспеді. Орталық үкімет деңгейінде босқындар қоныстанған аймақтардағы жергілікті билік органдарына қазақ босқындарына әлеуметтік көмек беру, оларды жұмысқа орналастыру міндеті тапсырылды. Дегенмен, ол жұмыстар өте мардымсыз жүрді, тіпті, жергілікті билік органдарды ол қаулыларды орындауға асықпады. Бұл жағдайды Башқұртстанға жіберілген Ақтөбе БКП (б) Обкомы мен Облатком өкілі Сарқожаев та өзінің 1932 жылы 8-сәуірде БОАК өкілі Бадреевке жолдаған құпия хабарламасында атап өтеді. Аталған хабарламада Башқұртстан аудандарында шамамен 2000-нан астам қазақ шаруашылықтарының қоныстанғандығы, бір Зиянчуринск ауданының өзінде 130 шаруашылықтың қоныс тепкендігі айтылады. Сол 2000-нан астам шаруашылықтың өнеркәсіпте, совхоздар мен колхоздарда 236 шаруашылығы, маусымдық жұмыстарға – 82 шаруашылық орналастырылған. Қалғандары ешқандай жұмыспен қамтылмаған [5, 4 п.].

Жоғарыда атап өтілгендей, Ақтөбе өңірінен шыққан босқындардың қоныстанған аумағының бірі – көршілес Орал облысы болды. Есімі аталған Сарқожаевтың 1932 жылы 21-сәуірде БОАК-не Киселевке жазған қызметтік хатында Орал облысында Ақтөбе өңірінен шыққан шамамен 4000 қазақ шаруашылығының қоныс тепкендігін, олардың көпшілігінің әлі күнге дейін жұмыспен қамтылмағандығын атап өтеді [5, 1 п.].

Жалпы, Ақтөбе өңіріндегі халық босқыншылығының 1932 жылғы ауқымын, оның жекелеген аудандар бойынша ерекшелігін Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының Ақтөбе облысы бөлімі Саяси-құпия бөлімінің облыс аумағынан қазақ халқының көшіп кетуі туралы кезекті арнайы хабарламасы арқылы бағамдауға болады. Құжатта 1932 жылдың қыркүйегіне дейінгі жағдайлар келтірілген. Онда облыс халқының әлі де болса басқа аймақтарға, оның ішінде, Қарақалпақстанның Қоңырат, Шымбай аудандарына және республиканың Қарсақпай ауданына қарқынды түрде көшіп жатқандығы айтылады. Соңғы үш айда анық емес мәліметтер бойынша тағы да 3000 шаруашылық немесе 12000 адамға дейін көшіп кеткен. Босқыншылық әсіресе Табын, Шалқар, Торғай және Батпаққара аудандарын ерекше шарпыған, ал Арал, Темір, Қобда және Ақтөбе аудандарында оның ауқымы төмендеу болды. Аталмыш хабарламада ауа көшулердің негізгі себептері ретінде жекелеген аудандарда азық-түліктің тапшылығы, халықтың астық-ет дайындаудың жоғары жоспарын көтере алмауы деп көрсетілді. Жергілікті билік тағы бір себеп ретінде «контрреволюциялық пиғылдағы кулактар мен байлар» азық-түлік қиындықтары мен жүргізіліп жатқан науқандарды көшіп кету қозғалысын күшейту мақсатында пайдаланды деп көрсетіп [6, 43 п.], қазақ шаруаларын айыптаудан аянып қалмады. Шын мәнісінде, халықтың ауа көшулерінің негізгі себебі асыра сілтеушілікпен жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық науқандар, соның салдарынан туындаған ашаршылық болды. Ашаршылық бұл уақытта Ақтөбе өңірін айтарлықтай шарпыды.

Ақтөбе облысына қараған Торғай және Батпаққара аудандарының жағдайы өте ауыр болды, сондықтан мұндағы халықтың босқыншылығы жаппай сипат алды. Халық мал-мүлкін сатып, тұтас ауыл болып Қарсақпайға, облыстың солтүстік аудандарына және Қарақалпақстанға көшіп жатты. Табын ауданы бойынша жауапты қызметкер

Иманғазин Дайырдың айтуынша аудан халқының жартысынан көбі Қоңырат, Шымбай және басқа қалаларға көшіп кеткен. Босқыншылық қарқыны күннен-күнге артып, көптеген ауылдар, әсіресе №№6, 10, 14, 15, 16 және 17 ауылдар бос қалады. Ашаршылық шарпыған аудандардағы босқыншылықтың басты себебі астық дайындаудағы асыра сілтеушіліктер болды. Адамов ауданындағы №№1, 2, 3, 4, 5, 7, 8 ауылдардың халқы да астық дайындаудың басталатындығы туралы ел арасында тараған қауесеттен қорқып Кваркинск және Брединск аудандарының бағытына босып кетеді. Меңдіқара ауданының Михайловск ауылдық кеңесінде де тұрғындар астық дайындаудың басталып, аштыққа ұшыраудан қорқып отбасымен, кейбіреулері құжатсыз, отбасын тастап кетіп жатты [6, 43-45 pp.].

Халықтың көші-қонын жергілікті байлар, дін қайраткерлері, бұрынғы патша үкіметіне және жергілікті кеңестік атқарушы билікке қызмет еткен белсенділер ұйымдастырды. Мәселен, Ойыл ауданының №3 ауылының Қарақалпақстанға көшін бұрынғы колхоз төрағасы Ишабаев Құсан және ауылдық кеңестің бұрынғы төрағасы Илиясов Нығламан басқарды. 15-тамызда олар жағдаймен танысып, қыстайтын жерді анықтау үшін Қоңыратқа Батанов Әбішті жібереді. Ауылда көшіруге 150 шаңырақ дайындалды. Одан басқа Қоңыраттан осындай көші-қонды ұйымдастыру үшін бұрын көшіп кеткен №№3 және 13 ауылдардың байлары Тілепов Өтеген мен Төкенбаев Қалижан келеді. Олар да ауыл ақсақалдары Лесов Айтмағамбет, Борамбаев Әлжан және Қожақов Қалдығұлдың келісімін алып, көшке басшылық жасайды. Көш Жұрын-Темір бағыты бойынша жүретін болған.

Шалқар ауданының ауылдары бойынша да осындай жағдай қалыптасты. Онда халықтың көшін №12 ауылдың байлары, белсенділер бай баласы болған Әбдірзақмұқан Жарипов, болыс басқарушысы, байдың ұрпағы, №12 ауылға қарасты Алағөз колхозының қазіргі хатшысы Обай Наурызбаев, болыс басқарушысы әрі ірі байдың ұрпағы Маханбай Маумыровтар ұйымдастырып, басқарды. Олар күз айларынан бастап аудан халқының арасында кеңес өкіметінің ет дайындау үшін бар малды тартып алғандығын, оның орнына тіпті кедейлердің өзіне қажет тауарлар мен астық бермегендігін, қазір халықтың аш отырғандығын, өкімет енді тағы да ет дайындау үшін соңғы қалған малды тартып алатындығын айтып, Қарақалпақстанға көшуге үгіттеген. Құжатта осы адамдардың №12 ауылдан 70-80 шаруашылықты көшіруді мақсат етіп отырғандығы айтылады. Нәтижесінде, Қарақалпақстанға №12 ауылдан тұрғындардың 50-60 %-ті көшіп кетеді. Сол сияқты №№13 және 18 ауылдарда осындай белсенділер халықты Қарақалпақстанға көшуге үгіттеген. Мәселен, №13 ауылда молдалар бұрын 6 жыл бойы ауыл старшыны болған Мирманқұлов Шамұрат, бұрын 3 жыл бойы ауыл старшыны болған Әзбергенев Есенқұл, Қостымбаев Балту, Төлебаев Тауман кеңес өкіметінің халықтан малын тартып алып, астық бермей, аштан қырғысы келіп отырғандығын айтып, халықты көшіп кетуге үгіттейді. Нәтижесінде, осы №13 ауылдан халықтың 5-6 %-ті көшіп кетеді [6, 45-47 pp.].

Ақтөбе ауданы бойынша да осындай ахуал қалыптасты. Мысалы, аудандағы 1-май атындағы ауылдың (бұрынғы №33 ауыл) байы Қарабаев Жолдыбай және оның баласы бұрын сот қызметін атқарған Жаманғазин Тәждәулет халық арасында Қарақалпақстан, Өзбекстан және Түркіменстан аумағына көшу жөнінде үгіт жүргізеді. Нәтижесінде сол 1932 жылдың маусым айының бірінші жартысында Қызыл-Қазақ колхозынан Қарақалпақстанға 10 шаруашылық көшіп кетеді. Осы жылдың мамыр айында аудандағы №42 ауылдан 17 шаруашылық 1929 жылы бай ретінде тәркіленіп, жер аударылған Қатбабаев Таңатардың ұйымдастырып, басшылық етуімен Қарақалпақстанның Шымбай жеріне көшеді.

Өңірде қалыптасқан күрделі ахуалды партия мен жергілікті атқарушы билік өкілдерінің жүгенсіз іс-әрекеттері одан сайын ушықтырды. Олар нақты шаралар

қабылдап, ашыққан халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің орнына құр түсіндіру жұмыстарын жүргізумен айланысты, ауылдан шығармай қамап ұстады. Мысалы, Шалқар ауданындағы №№22 және 24 ауылдың басшылары ашыққан халықты түнгі мезгілде бір орынға қамап, күзет қойып отырған. Осындай жүгенсіздіктерге байланысты Ақтөбе ауданындағы аштық шарпыған №5 ауылдың колхозшылары да колхоздан жан-жаққа қашып, нәтижесінде бұл ауылдан 60 шаруашылық көшіп кетеді. Сол сияқты осы ауданның №2 ауылынан да сол жылдың тамыз айында Қарақалпақстанға 30 шаруашылық өтіп кеткен [6, 47-48 pp.].

Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы Ақтөбе облысы бөлімінің келесі бір аса құпия арнайы хабарламасында облыс халқының ауа көшуінің 1932 жылдың 10-қарашаға дейінгі жағдайы берілген. Хабарламада облыс аумағында әлі де болса қазақ халқының өзге аумақтарға, оның ішінде, негізінен Қарақалпақстанға көшінің жалғасып отырғандығы айтылады. Қазан айының өзінде анық емес мәліметтер бойынша облыстың Ақбұлақ, Табын, Қобда, Темір, Шалқар, Арал және Ырғыз аудандарынан 1000 шаруашылыққа дейін көшіп кеткен. Ауа көшулердің негізгі себебі ретінде жекелеген аудандардағы азық-түлік тапшылығы, сол азық-түлік қиындықтарын пайдаланып отырған бай-кулактік контрреволюциялық элементтердің әрекеттерінің күшеюі, саяси-шаруашылықтық науқанды жүргізу барысындағы асыра сілтеушілік көрсетілді.

Ақбұлақ ауданында отырықшы «Еңбек» колхозында 1932 жылға дейін белсенділер Юсмұлдашев, Құспаев бастаған 4 адам колхоздан 7 жылқы, 12 түйені алып, Түркіменстанның Байрамалы қаласына көшіп кеткен. Тамыз айының басында Құспаев ол жақтан қайтып келіп, халықты колхоз малын сатып, көшіп кетуге үгіттейді. Нәтижесінде, 1932 жылдың 8-қыркүйегінде оның бастауымен 8 шаруашылық көшіп кетеді.

Шалқар ауданына қатысты мәліметте ауыл ақсақалы, бай Умрамқұловтың басшылығымен жаппай көшудің байқалып отырғандығы айтылады. Сол кезеңде Арал қаласына босқын қазақтар көптеп жиналған. Атап айтқанда Қобда ауданынан 20, Темір ауданынан 30, Шалқар ауданынан 70 шаруашылық келеді. Олардың барлығы Қазалыға дейін поездбен барып, одан әрі Қарақалпақстанға түйемен кететін болған. Шалқар ауданынан бай Наурызбаевтың басшылығымен тағы 20 шаруашылықтың көшуге дайын тұрғандығы айтылады. Әрине, жергілікті билік өкілдері жоғарыдан түскен нұсқаулар негізінде көшіп кетушілерге тосқауыл қоюға тырысты. Мысалы, осы Шалқар ауданында 1932 жылдың 3-қазанында №24 ауыл қазақтарынан 60 шаңырақ Қоңыратқа көшуді жоспарлайды. Жергілікті уәкіл көштің алдын алып, оларға түсіндірме жұмыстарын жүргізудің орнына белсенділерді жинап, оларды қорқытып, өз ауылдарын күзетуді және ешкімді шығармауды тапсырады. Соған қарамастан 7-қазанда аталған 60 шаңырақ ауыл белсенділері – ауылдық кеңестің хатшысы Алдақаев және колхоз төрағасы Алпысбаевтың бастауымен Қоңыратқа көшіп кетеді. Жалпы, ауылдарды жайлаған аштықтың салдарынан соңғы бір ай көлемінде ауданнан 200-ге жуық шаңырақ қоныс аударған [7, 84-86 pp.].

Бұл уақытта Арал ауданын да аштық шарпыды. Аудандағы №16 ауылдан Үргеніш қаласына 13 шаруашылық көшіп кеткен, оның 9-ы бай, қалғандары кедей шаруашылықтары болды. Көшке жергілікті байлар басшылық жасайды. Сол сияқты №7 ауылдағы «Сазды» колхозынан 10 шаруашылық көшеді. Азықтың жоқтығынан №2 ауылдан ауыл ақсақалы Омарбаевтың басшылығымен Қоңырат бағытына 12 шаруашылық, Шымбайға – 13 және №4 ауылдан – 8 шаруашылық көшіп кетеді.

Қобда ауданындағы халықтың босқыншылығы да күн өткен сайын жаппай сипат алған. Тамыз-қыркүйек айларында аудан аумағынан шамамен 90 шаруашылық көшіп

кетеді. Оның себебі – астық дайындаудағы асыра сілтеушіліктен туындаған ашаршылық болды.

Табын ауданында да жағдай өте мүшкіл болды. Ауданда Темір ауданынан қосылған 4 ауылды қосқанда бар болғаны 3000 шаруашылық қалған. Олардың өзі астық дайындау науқаны аяқталғаннан кейін Түркіменстан мен Қарақалпақстанға көшіп кетуге ниетті болды. Осындай себептермен Темір ауданын да 120-ға жуық түтін босып кеткен.

Бірғыз ауданы да науқаншылықтың зардабын шеккен өлкелердің бірі болды. Елді жайлаған ашаршылықтың салдарынан №31 ауылдағы 300 шаруашылықтың 100-і көшіп кетеді. №32 ауылдан да Шымбайға 30, Аралға – 70, Қазалыға – 70, Қарабұтаққа – 70 шаруашылық көшеді, ауылда болғаны 30 шаруашылық қалады [7, 85-87 пп.].

Жоғарыда атап өткендей, үкімет босқыншылықтың алдын алумен қатар, босқындарды қайтару, оларды шаруашылықтың жағынан орналастыру шараларын қатар жүргізді. Дегенмен, бұл жұмыстарда да түрлі қайшылықтар мен кемшіліктер болды. Мәселен, БКП (б) Ақтөбе Обкомының 1932 жылдың 15-сәуірінде өткен бюро мәжілісінде көшіп кеткен шаруашылықтарды қайтару жұмыстарының өте баяу жүргізіліп жатқандығы, яғни, әлі де болса облыс көлемінде аудандарға арналған сметалардың жасақталмағандығы, азық-түлік қорларының бөлінбей жатқандығы, бір де бір тамақтандыру орындарының ашылмағандығы, облыстық денсаулық сақтау бөлімінің дәрігерлер мен фельдшерлерді бөлмегендігі, көптеген аудандардың өз уәкілдерін бекітіп, босқындарды қайтарып, орналастырудың бекітілген нақты шараларын жарияламай отырғандығы туралы айтылады [4, 94 п.].

1932 жылдың 30-сәуірінде өткен БКП (б) Ақтөбе обкомының бюро мәжілісінде Табын ауданында 2 000 шаруашылықты отырықшылыққа көшіру жоспарланған. Сондай-ақ Қарақалпақстаннан оралған 4 000 шаруашылықты Ақбұлақ, 1000 шаруашылықты Ақтөбе аудандарына орналастыру қарастырылады.

Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы Ақтөбе облысы бөлімінің аса құпия арнайы хабарламасында қайтарылған босқындарды орналастырудың 1932 жылдың 10-шілдесіне дейінгі жағдайы берілген. Осы құжат бойынша Ақбұлақ, Қостанай және Орск аудандарындағы қабылдау пункттері арқылы облыс аумағына 3 777 шаңырақ немесе 13 427 адам оралған. Олардың 1684 шаруашылығы немесе 6153 адам колхоздарға орналастырылды, 1544 шаруашылығы немесе 4899 адам өнеркәсіп орындары мен совхоздарға жұмысқа жіберілді. Одан басқа осы уақыт аралығында босқындардың панасыз қалған 464 баласы түрлі балалар мекемелеріне қабылданады. Әрине, көрсетілген сандар нақты мәліметтер болып табылмайды. Өйткені, қабылдау пункттері мен аудандарда кері көшіп келгендердің саны дұрыс есепке алынбаған. Оның үстіне қабылдау пункттеріне соқпай, өз күшімен келетіндердің есебі жүргізілмеді.

Жалпы жоғарыда атап өтілгендей, аудандық билік органдары бұл маңызды іске өз деңгейінде ден қоймағандығы байқалады. Кері көшіп келгендерге түсіндіру жұмыстары жүргізілмеді, бөлінген азық-түлік дер кезінде таратылмады немесе мүлдем берілмеді. Сондықтан кері келген босқындардың қалалардың, аудан орталықтарының және жаңа құрылыстардың маңына шоғырланып, қайыр сұраумен, ұрлықпен, оның ішінде, мал ұрлығымен айналысып жатқандығы айтылады.

Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мәселен, Семиозер ауданында кері көшіп келген 700 шаруашылыққа 3500 пұт астық және 14000 сом қаражат бөлінген. Бірақ босқындарға ол көмек әлі күнге дейін берілмеген. Сол сияқты Адамов ауданында №4 ауылға оралған 40 шаруашылықтың кезінде колхозға ортаға салынған малды қайтарғандарына ғана көмек берілген, яғни 5 отбасына 2 пұт тары бөлінеді [6, 32-33 пп.]. Осылайша, кері қайтқандарға жеткілікті деңгейде азық-түліктің берілмеуі, олардың

баспанамен, жұмыспен қамтылмауы босқындардың наразылығын туғызды, тіпті, жұмыс іздеп қайта көшіп кеткендер болды.

Қазақ халқының босқыншылығы аштық жайлаған 1933 жылы да жалғасын тапты. Біріккен мемлекеттік саяси басқармасы Ақтөбе облысы бөлімінің саяси-құпия бөлімшесінің кезекті бір аса құпия арнайы жазбасында өңірдегі халықтың аштыққа ұшырауы және босқыншылықтың 1933 жылдың 5-қазанына дейінгі жағдайы туралы мәліметтер беріледі. Құжатта өңірдегі көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда былтырдан басталған азық-түлік қиындықтары биылда жалғасын тауып, аштықтың дендеп отырғандығы айтылады. Аштыққа бір жағынан егін түсімінің төмендігі, бірқатар аудандарда мүлдем шықпай қалуы себеп болған.

Аштықтың салдарынан көптеген аудандарда өлім-жітім тіркелген. Мысалы, Ырғыз ауданының №27 ауылында осындай жағдай орын алады. Мұнда халыққа бөлінген астықты басшылар өзара бөліп алған. Шалқар ауданында №12 ауылдың тұрғындары ішкерге азық таппай барлығы дерлік ісініп кетеді. Осы ауданның №№14, 15 және 16 ауылдарында соңғы уақытта аштықтан өлім-жітім жиілеп, күніне 3-4 адамның өлімі тіркелген. Батпақара ауданында №17 ауылға жойылған ауылдардан келіп қоныстанған 70 шаруашылықтың тек 18-і ғана тірі қалған, қалған отбасылар аштықтан өледі. Осы ауданның №№1, 5, 6, 7 және 8 ауылдарында тұрғындардың өлген малдың, иттің егін азыққа пайдалану жағдайлары тіркелген. Сол сияқты Темір ауданында №2 ауылға қарасты колхозда шілде айының 15 мен 30 аралығында аштықтан 10 адам өледі, қалған колхозшылардың 30 %-ті ісініп кеткен [8, 1 п.].

Архив құжаттарына үңілсек, партия мен үкімет өкілдері қазақ даласын жайлаған аштықты мойындай қоймаған, одан саяси астар іздейді. Жоғарыда келтірілген хабарламалық құжаттарда олар аштықты халықтың ортасына үрей салып, жергілікті жерлерде кеңес үкіметіне қарсы топтар әдейі ұйымдастырып отыр деп жазады. Ауылдағы халықтың мұң-мұқтажын айтып, қалған халықты аштықтан алып қалуға тырысқан белсенді топтарға «кеңес үкіметіне қарсы, бай-қулактік контрреволюциялық элементтер» деген баға берілді. Сол арқылы кеңестік билік қазақ ауылында жасанды түрде таптық күрес туғызуға тырысты.

Қалыптасқан күрделі жағдай халықты тағы да ауа көшуге итермеледі. Мәселен, Темір ауданында 1933 жылдың 1-қаңтары мен 1-қыркүйегі аралығында 800 шаруашылық көшіп кеткен. Шалқар ауданынан үш айдың ішінде 93 шаруашылық көшеді. Осы ауданның №15 ауылынан 15 шаруашылық көше, №№14, 22 және 23 ауылдардан шамамен 100 шаруашылық көшіп кетіп, Қарақалпақстандағы Урга елді мекеніне қоныс тебеді. №№8 және 12 ауылдардың да тұрғындары Қарақалпақстанға көшіп жатты. Темір ауданындағы «Ленин жолы» колхозында 12 шаруашылық колхоздан шығып, Украинаға көшіп кетеді. Тағы 12 шаруашылық көшке дайындалған. №2 ауылдан 12 шаруашылық ұйымдасқан түрде Сталинградқа көш түзеген. Ал Башқұртстанға барлау мақсатымен кеткен 50 шаруашылық иелері сонда тұрақтап қалып, кейін өз отбасыларын көшіріп алады [8, 4 п.].

Облыс аумағына кері көшіп келіп жатқан шаруашылықтар да болды. Мысалы, Табын ауданында Доңызтауға Қарақалпақстаннан 100 шаруашылық кері оралады, бірақ олардың көпшілігінің азығы болмады. Сол сияқты «Урга» шатқалына табындардың 150 шаруашылығы қайтып келген.

Адамов ауданында «Бүріктас» және «Құрамысов» ТОЗ-дарына Еділдің орта бойындағы аумақтан және Қазақстанның басқа аудандарынан 198 шаруашылық қайтып оралады. Алдағы уақытта тағы 500-ден аса шаруашылықтың келуі күтілген. Дегенмен, аталған қабылдау пункттерінің азық-түлік және шаруашылықтық жағдайы өте ауыр болған. Босқындар болса бұрын қалдырған малдарын талап етті, ТОЗ-ға мүшелікке

қабылдауды, азық ету үшін астық беруді сұрады [8, 5 п.]. Әрине, оларды қанағаттандыруға үкіметтің мүмкіндігі болмады.

Қорытынды. Сонымен өткен ғасырдың 30-шы жылдарының басындағы Ақтөбе өңіріндегі босқыншылықтың тарихын зерделей келе, бірнеше қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, қазақ халқының босқыншылығы кеңес үкіметінің 20-шы жылдардың соңы мен 30-шы жылдардың басында жүргізген шаруашылық-саяси науқандарының және содан туындаған ашаршылықтың тікелей салдары болды. Екіншіден, өңірдегі халықтың ауа көшулері стихиялы және кеңес үкіметінің саясатына қарсылық ретінде әдейі ұйымдастырылған көші-қон ретінде жүзеге асты. Дегенмен, босқындардың көпшілігі стихиялы түрде, жан бағу үшін жан-жаққа босып кетуге мәжбүр болды. Үшіншіден, босқыншылық Ақтөбе өңіріне қараған көшпелі және жартылай көшпелі Ырғыз, Шалқар, Табын, Темір, Батпаққара, Арал, Ойыл және басқа аудандарда ауқымды жүрді. Аталған аудандар үшін босқыншылықтың зардабы өте ауыр болды. Төртіншіден, халық босқыншылығы 1934 жылы ауыздықталды. Оған кеңес үкіметінің қабылдаған іс-шаралары, қазақ шаруаларына берілген жеңілдіктер мен салықтық демалыстар ықпал етті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті [Текст]: көмекші оқу құралы / Т. Омарбеков. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
- 2 Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). 655-қор, 1-тізбе, 56-іс.
- 3 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 315-іс.
- 4 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 19-іс.
- 5 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 329-іс.
- 6 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 341-іс.
- 7 АОМА. 13-қор, 1-тізбе, 339-іс.
- 8 АОМА. 13-қор, 2-тізбе, 458-іс.

REFERENCES

- 1 Omarbekov T. «20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]». Almaty, (1997): - (In Kaz)
- 2 Aktobe oblystyk memlekettik arhivi (AOMA). 655-kor, 1-tizbe, 56-is.
- 3 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 315-is.
- 4 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 19-is.
- 5 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 329-is.
- 6 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 341-is.
- 7 AOMA. 13-kor, 1-tizbe, 339-is.
- 8 AOMA. 13-kor, 2-tizbe, 458-is.

ИСТОРИЯ ОТКОЧЕВОК В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В НАЧАЛЕ 1930-Х ГОДОВ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению истории откочевания населения в Актюбинском регионе в начале 1930-х годов. Откочевка казахского народа в начале 30-х годов является одной из актуальных проблем отечественной истории. Вынужденное откочевание казахского народа стало прямым следствием политико-хозяйственных кампаний, проводимых советской властью, и последовавшего за ними голода. Цель статьи – исследовать ход откочевок населения в этом регионе, дать историческую оценку месту и значению этих трагических лет в истории края. В ходе исследования определены

причины, ход, масштабы, особенности периодов откочевания в Актобинском регионе, численность беженцев, направления миграции, отношение государственных органов к голоду и откочеванию населения, а также принятые меры и их результаты.

Статья написана на основе принципов историзма и объективности с позиции национального взгляда. В процессе изучения причин, хода и периодических особенностей откочевания казахов был использован проблемно-хронологический метод. Также в исследовании применялись такие методы, как обобщение, анализ, сравнительно-исторический, историко-генетический, ретроспективный и статистический. Эти методы позволили определить причины возникновения откочевки, его начало, пик и завершение, масштабы, численность беженцев, а также позицию и политику государственных органов. Полученные в ходе исследования выводы являются значимыми и могут быть использованы при преподавании истории края.

Ключевые слова. Актобе, советская политика, кочевники, голод, беженцы, откочевки.

THE HISTORY OF REFUGEE MIGRATION IN AKTOBE REGION IN THE EARLY 1930S

Abstract. This article focuses on the study of the history of population migrations in the Aktobe region in the early 1930s. The forced migration of the Kazakh people during the early 1930s is one of the pressing issues in national history. The mass exodus of the Kazakh population was a direct consequence of the political and economic campaigns conducted by the Soviet government, followed by a devastating famine. The aim of the article is to examine the process of population migrations in this region and provide a historical assessment of the place and significance of these tragic years in the region's history. The study identifies the causes, progress, scale, and specific characteristics of the migration periods in the Aktobe region, the number of refugees, migration routes, the attitude of government bodies towards the famine and migrations, as well as the measures taken and their outcomes.

The article is based on the principles of historicism and objectivity, adopting a national perspective. In the process of studying the causes, progression, and periodic features of the Kazakh migrations, the problem-chronological method was employed. Additionally, methods such as generalization, analysis, comparative-historical, historical-genetic, retrospective, and statistical approaches were used in the research. These methods helped to identify the causes of the migrations, their onset, peak, and conclusion, the scale of the migrations, the number of refugees, and the stance and policies of the government bodies. The conclusions drawn from this study are significant and can be applied to teaching the regional history.

Key words. Aktobe, Soviet policy, nomads, famine, refugees, migrations.